

ЕВФЕМІЗМИ І МОВНА ЕТИКА НА ПОЗНАЧЕННЯ СМЕРТІ ЛЮДИНИ

В останні десятиліття лінгвістика приділяє значну увагу проблемі національної картини світу етносу, відображенню народних традицій у мові. Цінним матеріалом для тих, хто займається цією проблемою, є фразеологія, яка серед інших пластів мови вирізняється особливо яскравою національною маркованістю.

Слушною є думка В. Ужченка та Л. Авксентьева про те, що матеріальне й духовне життя народу становить невичерпне джерело ФО і водночас створює екстралінгвістичне тло, на якому об'ємніше проступають і мовні цінності [1].

Мета нашої статті – розкрити значення терміну "ефемізми", причину виникнення ефемістичних висловів, представити ефемістичні фразеологічні одиниці на позначення смерті людини.

Евфемізми – це вислови, що вживаються для уникнення слів із грубим чи непристойним змістом, неприємним забарвленням. Причиною виникнення евфемізмів є табу, заборони, що відомі ще з доісторичної доби; вони пов'язані з язичницькою обрядовістю, звичаями, обрядами, віруваннями наших предків. За Р.О.Будаговим, евфемізми – це своєрідні "словесні пом'якшення". Основа таких слів-табу полягає у відчутті страху перед міфологічними істотами, персоніфікованими явищами природи. Причиною виникнення евфемізмів пізнішого походження стали принципи й поняття морального характеру.

Останнім часом українська фразеографія активно розвивається й поповнюється численними загальномовними та ареальними працями (І.Виргана і М. Пилинської, Н. Вархол та А. Івченка, Г. Добролюжі, М. Пазяка, Г.Удовиченка, В. Ужченка та Д. Ужченка, В. Чабаненка тощо). Науковці звертають увагу на фразеологічні одиниці (ФО), що виступають в ролі евфемізмів. Багато фразеологізмів на позначення смерті. Цей факт є яскравим свідченням того, наскільки важливе місце займає логічне завершення людського життя у картині світу етносу.

Розглянемо деякі із фразеологізмів, що вживаються натомість слова померти. Спілкуючись, співрозмовники намагаються пристосовуватися до певного мовного середовища. так, серед християн уживаються вислови із словами-компонентами *дух, душа, Бог*. Згідно з християнським віруванням у людини є душа, дух і тіло. Смерть означає відторгнення душі й духу від тіла. Ця ознака лягла в основу ФО: *душа покидає тіло, душа прощається з тілом* "хтось вмирає", *душа вилетіла, душа відлетіла на небо, душу Богові віддав* "вмер". За релігійним уявленням, дух – це безсмертна нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя і відрізняє її від тварин, звідси ФО: *випустити дух* "вбити", *віддати Богу дух* "вмерти", *дух вийшов (вискочив) з кого* "умер", *дух спустити, пуститися духу* "умерти". У ряді ФО можна спостерігати заміщення компонентів дух/душа. Це відголоски віри, що людина має тіло й душу, існування ж духу не береться до уваги. Таке розуміння не характерне для православних християн. Нерозуміння тріади "тіло-душа-дух" характерне й для багатьох пересічних людей. Віра в існування Бога породила ряд ФО: *Бог забрав до себе* "вмер", *стояти на божій дорозі* "вмирати", *пішов до Бога* "вмер", *ступити/ступив на Божу путь* "вмирати/вмер", *була на Божій постелі* "вмирати". ФО *стати на Божу путь, на Божій дорозі, на Божій постелі* полісемантичні, оскільки мають значення *померти* або *тяжко занедужати*.

Після смерті людину традиційно ховають. Тому навіть якщо людина ще не померла, але вже близька до смерті, кажуть, що вона *дивиться у могилу*, тобто, могила як звичне місце поховання людей є у свідомості українців символом самої смерті, про що свідчать фразеологізм *землю пахне* у значенні "бути близьким до смерті".

Цікаву внутрішню форму має фразеологізм *посилати по смерть когось* з семантикою "хтось є дуже повільним" (буквальне значення – "посилати за смертю когось") (рос. тільки за смертю посылать – 'вираження незадоволення тим, що хтось, кому дали певне доручення, довго відсутній', аналогічне українське за смертю посилати). Тут зображено персоніфіковану смерть, місце перебування якої, за

уявленням багатьох народів, дуже далеко й недоступне для людей. Припускаємо, що ФО такого роду дуже давні, виникли ще у дохристиянську епоху, коли персоніфікувалися всі ключові явища дійсності, які мали вплив на існування людини. Звідси логічний висновок: смерть у мовній картині світу українців є водночас і явищем, і одухотвореним об'єктом.

Померти можна по-різному, і це яскраво демонструється на прикладі кількох фразеологічних одиниць. ФО *полягти (загинути, умерти) смертю хоробрих* має значення "загинути в бою", *собаці собака смерть* – "смерть поганой людини", *смерть за смерть* – "відплата, помста за вбивство", *нести (сіяти) смерть* – "знищувати, позбавляти життя багатьох", *своєю смертю* зі словом помирати – "померти від хвороби, від старості", *не своєю смертю* зі словом помирати – "померти передчасно (від підступних дій, в бою, від нещасного випадку тощо)". Особливість ФО *своєю смертю* та *не своєю смертю* зі словом помирати полягає в тому, що кожний із фразеологізмів, ужитий без слова-супровідника *помирати* або з будь-яким іншим словом, перестає бути фразеологізмом. Дієслово *помирати* невід'ємне від самого фразеологізму в будь-яких випадках його вживання, хоча воно й не входить до його компонентного складу.

ФО *три чисниці до смерті (до віку)* – "про людину, близьку до смерті; про що-небудь старе, кволе, немичне". Особливістю ФО *три чисниці до смерті* можна вважати її активне використання в літературі, про що свідчить велика кількість прикладів, зафіксованих у різних джерелах. Одним із компонентів зазначеного фразеологізму є слово чисниця, яке на сьогодні вже вийшло з активного вжитку, а тому затемнює й приховує внутрішню форму ФО. Мовою пряхь три чисниці – "дуже мало", бо чисниця – "десята частина (3 нитки) пасма". Отже, коли говорять три чисниці до смерті – це означає, що комусь залишилося мало жити [2, 35]: Вам треба богу молитись, а не жениться. Ну і який з вас чоловік буде, коли вам *три чисниці до смерті* (М. Кропивницький). Приклад ФО *три чисниці до смерті* яскраво ілюструє, що для відновлення прихованої семантики фразеологізму, а відповідно і його внутрішньої форми необхідно звертатися до джерел походження його складників, інакше фразеологізм як кодовий знак передачі певної інформації залишиться нерозшифрованим. Аналіз фразеологізмів зі словом-компонентом *смерть* у лексичному наповненні свідчить про активне вживання цього компонента в непрямих відмінках однини – *три чисниці до смерті*: Шрам: ...То ще ми з бабусею потанцюємо... Баба: Тьху! *Три чисниці до смерті*, а він ще танцювати збирається (М. Старицький) (Р.в.); *нести (сіяти) смерть*: Ти тремтиш. ти поблід, лиходію? *Ніс ти смерть* – умри ж тепер сам! (М. Рильський) (З.в.).

Знання мовних звичаїв залежить від культурного, естетичного розвитку мовця, від володіння соціальним досвідом. З естетичним розвитком мовця пов'язане поняття делікатності. Делікатність – це стиль поведінки, поєднання внутрішнього і зовнішнього у поведінці, це здатність людини поводитися з іншими уважно, виявляти чуйність, зважати на особливості сприймання. Тому замість слова *померти* вживають такі фразеологізми: *відійшов від нас, пішов від нас. відійшов у небуття, пішов до праотців* (до батька, матері – залежно від того, хто вже помер у родині); *немає серед нас когось, відійшов за вічну межу, пішов на той світ, покинув цей світ, попрощався з цим світом, переселився на той світ, перейшов до світа мертвих "вмер"*.

Слово *смерть* замінюється виразами – *остання мить, вічний спокій, уснув навіки, прийшов час*.

Як бачимо, евфемізація є одним із найпродуктивніших засобів фразеотворення. Фразеологізми семантичного поля "смерть" займають чільне місце у мовленні населення Луганщини і зафіксовані практично в усіх загальномовних, регіональних, ідеографічних словниках української мови.

Література

1. Ужченко В. Д. Українська фразеологія. / Віктор Дмитрович Ужченко Харків, 1990. – 176 с.
2. Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму / Віктор Дмитрович Ужченко. – К. : Рад. шк., 1988. – 278 с.
3. Фразеологічний словник української мови. У 2-х т. / Упорядн. В.М.Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк. – Київ, 1993. – 169 с..